

sergels forq

- ett planeringsunderlag

Tryckt i 1500 ex

Omslagsbild:
RUSSELL JACKSON

nytagna fotografier:
ALBIN DAHLSTRÖM

© LÄNSSTYRELSEN I
STOCKHOLMS LÄN
år 2000

ISBN 91-87089-89-0

Förord

Under senaste åren har Sergels Torg och området där omkring debatterats i såväl massmedia som bland allmänheten. Detta är inte något nytt. Under hela efterkrigstiden har cityomvandlingen av Nedre Norrmalm i Stockholm ständigt varit föremål för olika åsikter. Få stadsbyggnadsuppgifter har engagerat så många både i Stockholm som övriga landet. Sergels Torg har fått stå som symbol inte bara för cityomvandlingen utan även för efterkrigstidens arkitektur och stadsbyggnadskonst. Allt sedan Sergels Torg stod klart i mitten av 1970-talet har olika förslag till förändringar presenterats. Vissa ombyggnader har redan skett. Stockholms stadsbyggnadskontor har under senare år tagit fram olika idéskisser på eventuella förändringar av torget. Flertalet förslag förutsätter att gällande detaljplaner ändras.

En av länsstyrelsens uppgifter är att ställa samman underlag för den kommunala planeringen. Detta gäller särskilt sådana områden som är av riksintresse för olika ändamål enligt miljöbalken. Ett sådant område är Stockholms innerstad, en miljö med så många starka värden att den som helhet är att betrakta som riksintresse för kulturmiljövården. En uppgift för länsstyrelsen är att se till att dessa riksintressen tillgodoses och inte påtagligt skadas.

Som underlag för den pågående diskussionen om Sergels Torg har länsstyrelsen anlitat professor Björn Linn, Göteborg, för att göra en fördjupad beskrivning och analys av riksintresset för kulturmiljön för denna del av staden. Länsstyrelsen presenterar i denna skrift Björn Linns arbete. Därutöver redovisar länsstyrelsen i ett avsnitt vilka processer som enligt lagstiftningen skall föregå en eventuell planändring samt hur ansvarsförhållandet mellan stat och kommun ser ut i en sådan här fråga.

Avsikten är att detta material skall utgöra ett av flera underlag för den allmänna diskussionen och den kommunala planeringen. Först om och när Stockholms Stad antagit en ny detaljplan för området kommer länsstyrelsens ställningstagande till eventuella förändringar av Sergels Torg.

Lars Nyberg
Miljö- och planeringsdirektör

A.R Lundgrens Stockholmskarta från 1885

Sergels Torg och Nedre Norrmalm

*- en formanalys mot historisk bakgrund
av professor emeritus Björn Linn*

Analysuppgiften

Stockholms innerstad med Djurgården är fastställd som ett riksintresse för kulturmiljövården enligt beslut av Riksantikvarieämbetet. I motiveringen, given i värdebeskrivningen den 18 augusti 1997, definieras intresset bl a sålunda:

" Storstadsmiljö, präglad av funktionen som landets politiska och administrativa centrum - - - och de mycket speciella topografiska och kommunikationsmässiga förutsättningarna för handel, samfärdsel och försvar. Utvecklingen inom stadsplane- och byggnadskonsten har fått särskilt tydliga uttryck med alla epoker från medeltiden till nutid väl representerade. - - - Uttryck för det moderna välfärdssamhället och dess stadsbyggande, så som Gärdet, Slussen och Hötorgscity. "

Uppgiften gäller här att analysera och värdera utformningen av Sergels Torg med kringliggande stadsparti, relaterad till förutsättningarna i topografi, samhällsförhållanden samt arkitektoniska och urbanistiska uppfattningar under tillkomsttiden.

Frågan om lokaliseringen av city

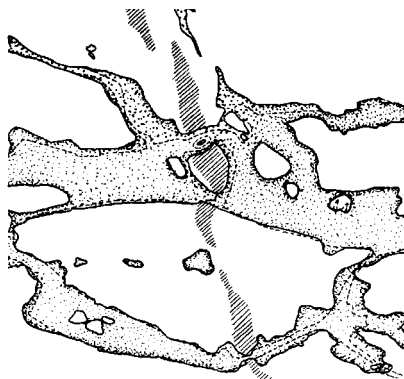
För Stockholms stadsplanering rörde problemet mot mitten av 1900-talet lokaliseringen av cityfunktionerna i huvudstaden. Det administrativa och kommersiella centrum hade i slutet av 1800-talet från Gamla Stan börjat förskjutas norrut.

Nedre Norrmalm hade emellertid en gammal stadsstruktur formad av 1600-tals planer med små fastigheter, trånga gator, utrymmes- och kommunikationsproblem. Tendenser till en fortsatt cityförflyttning mot norr kunde iakttas. För att utnyttja läget nära existerande faciliteter, bl a Centralstationen, krävdes en förnyelse av stadsbebyggelsen så att city skulle kunna fixeras här. Denna cityfunktion förutsatte större byggnadsdimensioner och bättre tillgänglighet för trafik. Trafiklösningen med en tunnelbana, beslutad 1941, öppnade stadsdelen för en kommunikation som kompletterade markytans gatumönster men band också utformningen.

Relationen topografi–stadsmönster

Det viktigaste bestämmande elementet i Norrmalms topografi är Brunkebergsåsen, uppbyggd av grus och sten som avsatts i mynningen av en isälv när den smältande inlandsisen dragit sig norrut. Åsen är inte kontinuerlig utan är avbruten mellan Observatoriekullen och Johannes kyrka som följd av ett ändrat läge hos älvmyuningen. De ursprungliga nivåskillnaderna mellan åsen och underlaget har varit betydande. Det 1683 uppförda vårdtornet (för brandbevakning) på Brunkeberg stod på en marknivå 19 meter högre än det senare Brunkebergstorg, som i sin tur ligger omkring 6 meter högre än Drottninggatans och Regeringsgatans nivåer. Åsen blev vid 1630-talets planläggning skiljande för gatunäten på ömse sidor,

Strandlinje före sentida utfyllnader och kajbyggnader.
Omkring år 1600

vilka båda inriktades mot Gamla Stan med Drottninggatan på västra och Regeringsgatan på östra sidan som huvudaxlar — den förra i riktning NNV–SSO, den senare mycket nära riktningen N–S. Stadsbebyggelsens skala bestämdes av den förindustriella fastighetstypen med dess små dimensioner.

Det första stora hyreshuset i stadsdelen var det s k Brunkebergshotell (1838-41), senare Telegrafstyrelsens hus, i kv Fyrmörsaren vid Brunkebergstorg, där nu Riksbanken ligger. Uppförandet av sådana hyreshus fordrade ofta tomtsammanläggningar.

De enda torgbildningar som fanns i den trånga stadsdelen var Brunkebergstorg och Hötorget. Det förra var helt enkelt en utsparad triangel i skärningen mellan de två gatunäten, men prydd med en brunnsbyggnad och med vissa sociala centrumfunktioner i stadsdelen. Hötorget hade som plats fått en mer medveten utformning. Torget jämte kv Beridarebanan söder därom låg symmetriskt kring axeln Beridarebangatan-Holländaregatan, parallell med Drottninggatan, och hade ursprungligen slutna hörn mot norr vilka öppnades först med Hötorgsgatan, senare utbyggd till Kungsgatan. Torget har av ålder fungerat som handelsplats. Konserthuset förutsågs i tävlingen 1920 förlagt delvis inne på torgytan med huvudfasad mot Sveavägens förlängning. Albert Lilienberg föreslog 1921 en placering av huset som fond för Sveavägen, som därmed skulle avslutas vid Kungsgatan. Han var då kritisk mot att dra gatan vidare söderut och skrev (Arkitektur 1921):

"Att märka är också, att Sveavägen mellan Kung och Hamngatorna skulle dras fram genom Brunkebergsåsens högsta punkt i trakten och sålunda omöjliggöra dess tillvaratagande i stadsbilden"

— en intressant synpunkt i betraktande av att det blev just denna förlängning söderut som Lilienberg

envist skulle kämpa för sedan han 1927 kommit till Stockholm som stadsplanedirektör, en post som han behöll till 1944. — Efter tävlingen uppstod en stark opinion för att vända och flytta Konserthuset så att torget lämnades orört i storlek och fick en monumental fond, och detta genomfördes i bygget 1923-26.

De obekväma tvärförbindelserna över åsen har gjort sammankopplingen mellan gatunäten på ömse sidor till ett konstant huvudproblem i Stockholmsplaneringen. Det första genombrottet gjordes i Lindmarks gångtunnel (Tunnelgatan–David Bagares gata) 1884-87, det andra i Kungsgatan vars fortsättning Hötorget–Stureplan beslöts 1887 och öppnades 1911. I enlighet med Lindhagenkommitténs förslag 1866 hade Sveavägen skapats genom vidgning av den gamla Stora Badstugatan som en bredare huvudgata norrifrån mot centrum, parallell med Drottninggatan. Till en början slutade den vid Adolf Fredriks Kyrkogata. Fortsättningen till Kungsgatan, som kunde genomföras utan större terrängproblem, fastställdes 1897. Förlängd vidare söderut stötte emellertid gatulinjen på Brunkebergsåsen. Därmed är huvudkomponenterna i stadsplanemönstrets problem angivna.

Styrande föreställningar om den moderna staden

Staden i egenskap av en självständig realitet som griper över byggnaderna, en ram inom vilken byggnader kan bytas ut utan att förstöra stadens identitet, var förr en självklarhet. Förnyelsen förutsågs ske hus för hus utan förändring av stadsplanen och med bevarande av ungefär samma skala. Det betydde också att det fanns fasta normer för bedömningen av varje byggnadsprojekt. En rutnätsplan som accepteras som permanent gör den allmängiltiga ordningen fattbar på ett för alla uppenbart sätt. Sådant var det gamla planmönstret på Nedre Norrmalm.

Kring 1900 började radikalt nya föreställningar göra sig gällande inte enbart i arkitektur utan också i stadsbyggnad. Den styrande utsiktspunkten flyttades från den överblickande administratörens till den upplevande individens. Det betydde att stadsbyggnadsmönstret formades till sekvenser av rum som skulle erbjuda ständigt nya intryck för den som rörde sig genom dem — en individualiserad stadsutformning med starkt samband mellan stadsplan och

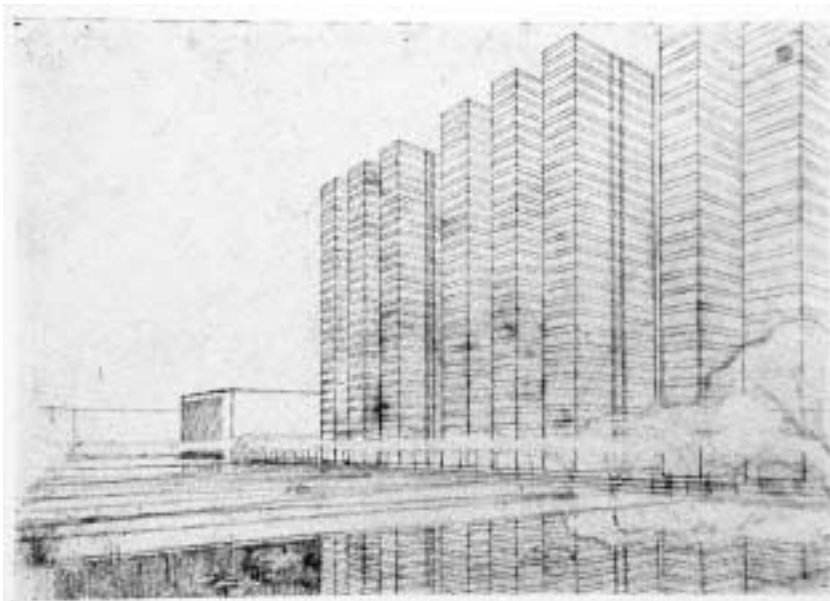
byggnad. Denna mönstertyp fick sina karakteristiska tillämpningar på vissa starkt kuperade terrängavschnitt i stadskärnans yttre delar som varit svåra att bemästra med rutnätsmönster men nu kunde få topografiskt anpassade planer (t ex Rödabergsområdet, Blecktornsparken). Det finns även i centrum ett exempel på den individualiserade stadsgestaltningen från denna epok i stor skala, nämligen Kungsgatan med viadukterna och Kungstornen, format med utgångspunkt i ett idé-projekt framlagt 1915 av arkitekten Sven Wallander.

Industrialiseringen förändrade stadsvillkoren. Separationen mellan bostad och arbetsplats ökade i en allt mer dynamisk process. En industriell verksamhet kunde inte växa inom ett gammalt stads kvarter utan att råka i konflikt med bostäderna, både genom sitt utrymmesbehov och ofta därtill genom miljöstörningar. En spontan differentiering började. Önskemål att kunna reglera denna genom att bestämma olika markområden för olika användning — zoner — framfördes redan omkring 1900, men det dröjde innan lagstiftningen gav stadsplaneringen sådana möjligheter. Hela utvecklingen med övergåendet av det slutna kvarterets mönster försvagade ytterligare den betydelsefulla principen med stadsplanen som generell giltig ram. I stället började den ses som ett flexibelt förstadium till en viss avsedd bebyggelseutformning. Infrastrukturens utveckling gjorde att staden under 1800-talet organiserades på flera nivåer. De till synes separata husen knöts ihop av ledningsnät under mark. Nät för persontransport tillkom, och i storstäder började man förlägga dessa på annan nivå än markytan — tunnelbanor (först i London under 1860-talet) och högbanor (New York 1871). Förutsättningar för höghusbyggande skapades med hissar och skelett-stommar. En pionjär för flernivå tänkandet när det gällde gångtrafik i Stockholm blev på 1880-talet kaptenen Knut Lindmark med Katarinahissen och Brunkebergstunneln.

Nedre Norrmalms-planen och dess förebilder

Historien om alla de olika stadsplaneprojekt som gjordes för Nedre Norrmalm alltifrån 1912 års aldrig genomförda plan och mer än ett halvsekel därefter är mycket komplicerad, och det finns inte anledning att rekapitulera den här. Det räcker med att konstatera att ett motiv ständigt varit centralt: omformningen av Klarabergsgatan-Hamngatan till en ny öst-västlig huvudförbindelse samt hopkopplingen av denna med den förlängda Sveavägen.

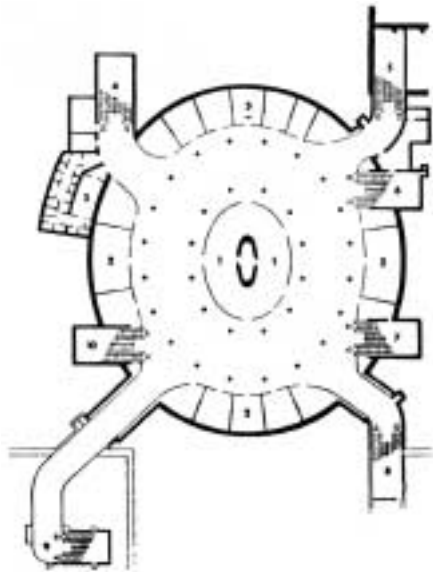
Per Hallmans plan från 1912 gjorde denna koppling genom en Y-formad avslutning på Sveavägen kring ett triangulärt byggnadskvarter. Sedan övergavs denna idé, och dominerande blev tanken på en koppling i en platsbildning — under planeringsarbetet länge kallad Sveaplatsen, slutligen Sergels Torg.

Artur von Schmalensee 1928

Motivet med höghus vid den förlängda Sveavägen hade formats i ett projekt vid Konsthögskolan 1928 av Artur von Schmalensee (det är intressant att såväl Kungsgatan som Hötorgscity med respektive höghus gick tillbaka på fria idéprojekt av unga arkitekter!). Schmalensees projekt presenterades i en utställningsrecension i *Byggmästaren* samma år av Sven Markelius, som i sin senare roll av stadsplanedirektör från 1944 skulle leda förverkligandet av Hötorgscity. Sveavägen var i Schmalensees projekt

Opernpassage (1955) med sin ovala hall under korsningen Ringstrasse-Kärntnerstrasse i Wien

Den nya butiksgatan i Lijnbaan, Rotterdam (1949-53) blev en igenkännlig förebild för Sergelgatan med sina tvåvånings butikslängor utefter en gånggata.

rätlinjigt utdragen, av utrymmesskäl smalare än norr om Kungsgatan, och mötte de breddade Klarabergs- och Hamngatorna i en triangulär plats som i mindre format motsvarar Sergels Torg men ännu inte fått någon genomförd arkitektonisk rumsverkan. Hur nivå-skillnaderna skulle lösas kan inte tydligt utläsas av den publicerade planen. Höghusen utgjorde i projektet nio lameller, sammankopplade tre och tre.

De stod i princip på samma sätt som nu, dock med kortsidorna i rät linje eftersom Sveavägen dragits ut rak. Sergelgatan försänktes med ramper ned från Sveavägen för att ge tillfart till parkering under den terrass på vilken höghusen skulle stå. Över den försänkta gatan ledde gångbroar över till en park som upptog hela kv Beridarebanan.

För det fortsatta utarbetandet av Hötorgscitys utformning fick 1940-talets planer för återuppbyggnaden av krigshärjade europeiska städer betydelse. Särskilt studerades Rotterdam och London. Den nya butiksgatan Lijnbaan i Rotterdam (1949-53) blev en igenkännlig förebild för Sergelgatan med sina tvåvånings butikslängor utefter en gånggata. Lijnbaan fick emellertid 9- och 13-vånings skivhus för bostäder i det omedelbara grannskapet på västra sidan.

Redan i 1946 års Nedre Norrmalms-plan fanns en fotgängarmiljö under gatunivån i form av "gånghallen" under korsningen Kungsgatan-Sveavägen, då i en rumsligt starkare och mer överskådlig gestaltning än som sedan blev fallet, med tunnelbaneentrén förlagd till ena sidan och gångramper upp till gatunivån.

I Charles Holdens och William Holfords plan för centrala London (1947, tryckt 1951) är ett utmärkande drag det nätverk av "pedestrian ways" som skapades, delvis under markytans trafik. Gordon Cullens perspektivteckningar ger föreställningar om idylliska miljöer under betongviadukter där människor skulle träffas och ett socialt liv utvecklas. Londonplanen bidrog till att arbeta in föreställningen om denna flernivåstad. Opernpassage i Wien (1955) med sin ovala hall under korsningen Ringstrasse-Kärntnerstrasse, butiker längs sidorna och en liten kafélokal i mitten har senare framhållits som förebild för gångytorna under gatuplanet i Stockholm, men skillnaden i rumsmått och gestaltning är stor. Opernpassage elegans nåddes aldrig i Stockholm, där likheten med Londonplanens "underviadukt"-miljöer överväger.

I praktiken förverkligades idyllen lika litet här som där.

I Charles Holdens och William Holfords plan för centrala London (1947) är ett utmärkande drag det nätverk av "pedestrian ways" som skapades.

Funktion och gestaltning

Resonemangen kring områdets utformning i stort formulerades hela tiden i hög grad i funktionstermer. Målet "ett tidsenligt city med god trafikförsörjning" uppställdes tidigt. I det sista planförslag som Lilienberg svarade för (B 85 A/1943), som till största delen resonerar i trafiktermer och som frånsatt Klarastrandsleden inte fick någon egentlig betydelse för fortsättningen, finns emellertid (s 92) instuckat ett principuttalande som i nutida perspektiv är intressant men som då inte torde ha observerats särskilt:

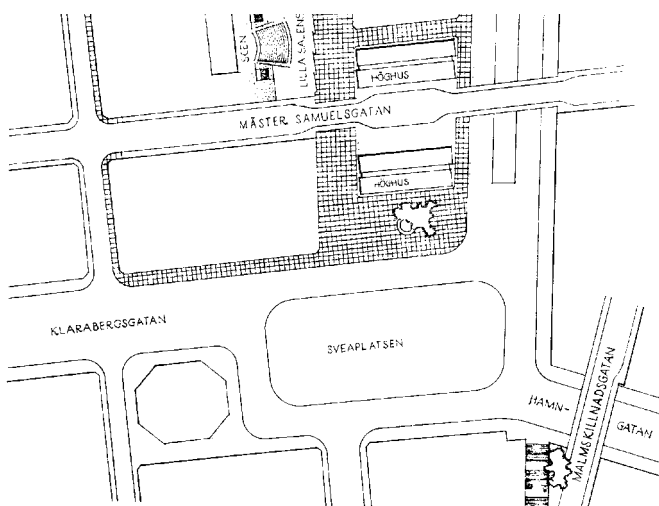
"I vissa enskilda stadsplaneförslag har tidigare ifrågasatts att genom särskilda stadsplanebestämmelser uppdelas stadsplanen i delområden, avsedda för olika ändamål. En dylik i stadsplanen föreskriven differentiering av stadsdelens framtida användning har syntts stadsplanenämnden olämplig med hänsyn till det tvång, som därigenom skulle påläggas affärlivet. Dettas utveckling är svårberäknelig och det synes sannolikt, att dylika i stadsplanen fastställda bestämmelser att vissa delområden endast får nyttjas för vissa slag av affärsrörelse, förr eller senare skola komma i konflikt med affärlivets intressen. Det lämpligaste läget för nybyggnader för affärlivets olika behov synes i varje fall bäst kunna bedömas av affärsföretagen själva med hänsyn till vid varje tid

rådande aktuella förhållanden. Självfallet bör dock vid planläggningen beaktas, att stadsdelen är ett organiskt helt med många olika lokalbehov för sitt normala liv och sin utveckling. Förutom för butiker, och kontor av olika slag, lager, garage samt övriga lokalbehov för gross- och detaljhandeln måste sålunda liksom hittills utrymme beredas för hantverkerier, mindre industrier m.m. samt byggnader för allmänna ändamål."

Sedan Sven Markelius 1944 utsetts till stadsplanedirektör, kom den arkitektoniska gestaltningen att bli en huvudfråga i planarbetet vid sidan av funktionsresonemangen. Ett viktigt exempel på hur sådana avvägningar inverkar på planarbetet nämns av Markelius' medarbetare David Helldén i presentationen av första höghuset (Arkitektur 1962):

"Stadsplanens 16 våningar ökades 1954 till 18 våningar i utbyte mot att husen mellan Sergelgatan och Slöjdgatan sänktes från 5 till 2 våningar. Sålunda kunde planterade terrasser anläggas i samma plan över hela cityområdet och sammanbindas med broar över Sergelgatan. Eftersom det är mycket viktigt att förbindelsen gata-terrass är tydligt markerad och lockande lades en av gångtrapporna direkt från Hötorget till takträdgårdarna."

I den konkreta miljön är dessa avsikter numera inte längre särskilt synliga. Avstängning av terrasserna har följts av förändringar i de lägre byggnaderna som gjort förhållandet till deras omgivning oklart, främst i norra delen. Förmodligen hade det varit till fördel om kontrasten mellan de "lätta" höghusfasaderna och terrassbebyggelsen ursprungligen gjorts skarpare även i material, ungefär så som bröderna Ahlsén genomförde i kv Krämaren i Örebro.

Sveaplatsen är i Markelius' planförslag av 1946 (B 60/1946) ännu i huvudsak bara en vagt skisserad cirkulationsplats med ett rektangulärt mittfält ca 90 x 45 m. Beskrivningen säger (s 99) att "Sveaplatsen bör i den föreslagna formen, vid sidan om sin trafikförledande uppgift, kunna ge ett värdefullt tillskott till de knappa rekreativsmöjligheterna inom Nedre Norrmalm", men mittfältets disposition blir endast antydd i ett par perspektivskisser: en konventionell möblering med något träd, några soffor och en damm samt ett par trappor för att kunna passera under gatan. Vad beskrivningen går in på är dels den förplats som skapas framför femte höghuset genom att dra tillbaka det ca 25 m från Klarabergsgatan, dels en paviljong mellan Drottninggatan och själva cirkulationsplatsen "innehållande uppgångar från tunnelbanestationen samt lämpligen speciella butiker och en terrassering" — alltså där den försänkta platsen med trappan och den s k Muttern nu finns. 1950-talets planarbete gick på allvar in på utformningen av

det som ännu hette Sveaplatsen. Hösten 1954 förelåg lösningen i två plan, det undre för gångtrafik i nivå med tunnelbanans biljetthall. Handelskammaren lät göra ett motförslag med biltrafiken på den lägre nivån, men 1958 beslöt generalplaneberedningen att välja stadsbyggnadskontorets förstnämnda förslag. 1959-60 utarbetades den slutliga planen.

Cirkulationsplatsen för biltrafik som så länge varit huvudsaken krymptes nu till att omfatta enbart den östra delen, medan den västra upptogs av den nya försänkta piazzan för fotgängare. Det är den som nu i den allmänna uppfattningen förkroppsligar begreppet Sergels Torg, ett namn som antogs 1960.

Torget fick sin kongeniala avslutning mot söder genom Peter Celsings Kulturhus (1966-74), i stadsplanen en skärm som löser det aldrig på annat sätt avklarade problemet med nivåskillnaden mot resterna av Brunkebergsåsen. Husets exteriör är den primära aspekten, interiören är av underordnad karaktär, men integrationen mellan byggnaden och den försänkta platsen blev stark. Arkitektoniskt bildar de en enhet.

Sergels Torgs arkitektoniska kvaliteter

Först och främst skall det noteras att Sergels Torg inte ens i sin sammansatta helhet av cirkulationsplatsen plus det egentliga torget är någon speciellt stor platsbildning. Det berömda Stora Torget i Karlskrona är betydligt större. Karlskronatorget har den svagt konvexa form som är naturlig för högt belägna platser och som ger en viss typ av monumentalverkan (jfr Röda torget i Moskva). Sergels Torg har tvärtom i sitt intressecentrum en skålform som ger överblick och intimitet på ett i modernt stadsbyggande ovanligt sätt.

Cirkulationsplatsen är trots sitt centrum med dammen och glasobelisken i princip en trafikplats av ganska konventionellt slag, vars speciella planform med superellipsen inte går att uppfatta från marknivå (annat än att en cirkulerande bilist uppfattar variation i kurvradien). De massiva byggnadsblocken vid Sveavägens östra sida har ingen studerad rumslig relation till platsen utan verkar bara överstora. Det betyder att det inte finns någon runt periferin genomförd arkitektonisk rumsverkan.

Den försänkta piazzan kan däremot överblickas från den omgivande marknivån så att en stark rumsverkan uppstår. Beläggningen lik en mönstrad matta framhåver verkan, som fullföljs i den väl avvägda proportioneringen av omgivande väggar. Den i stort sett genomlöpande horisontella konturen bryts bara av det uppbyggda partiet ovan taklisten mot Drottninggatan på LRF-huset, som stör den genomförda helhetsverkan. Resultatet är ett stadsrum av stark karaktär och egenart, en modern motsvarighet till det mest berömda exemplet på en konkav plats — Il Campo i Siena. Föreställningarna kring en sådan platsgestaltning kan föras tillbaka till den antika teatern.

Sergels Torg är i Nedre Norrmalmsmiljön den enda samlingsplatsen som är medvetet gestaltad som sådan. Gustaf Adolfs Torg är reducerat till en trafikplats, Tegelbacken är det i ännu högre grad och saknar rumsbildande element, Brunkebergstorg har med den extremt inåtvända Riksbanken på gamla Brunkebergs Hotells plats och med sin inträngda gatuföring fått nära nog bakgårdskaraktär. Kungsträdgårdens tidigare karaktär av publik samlingsplats har reducerats genom den nu genomförda omgestaltningen. Sergels Torg har till fullo kommit att fylla den roll som formen gjort möjlig.

I funktionshänseende har det försänkta torget också den betydelsen att det förmedlar och fördelar den omfattande gångtrafiken till och från tunnelbanans centrala knutpunkt. Det innebär en märkbar avlastning för gatunivån i korsningen Klarabergsgatan-Drottninggatan.

Svagheten hos torget är det obestämda förhållandet till undermarksutrymmena, vilka aldrig fått den klara gestaltning som 1946 avsågs för tunnelbanehallen under Kungsgatan-Sveavägen. I stället leds besökaren in i oöverskådliga skrymslen som är omöjliga att överblicka och kontrollera. Problemet med torget ligger framför allt i relationen till dessa omgivande utrymmen. Det är dock ett problem som bör vara möjligt att isolera och behandla utan att störa helhetens karaktär.

Samband mellan plan och samhälle

Nedre Norrmalmsförnyelsen och Sergels Torg kom till under en epok som i Sverige präglades av folkhemmet

*bilderna hämtade ur:
"Förslag till stadsplan för nedre Norrmalm 1946"*

som politiskt ledmotiv. Jämförbara förhållanden uppstod också i andra välfärdsstater. Målet var en bred ekonomisk standardhöjning, medlet var industrialisering. Det rådde en bred intressegemenskap kring detta, och konsekvensen var att samhället uppfattades som planerbart.

Följaktligen tänkte man sig att en framgångsrik fysisk planering med långt driven detaljering skulle vara möjlig om bara den grundläggande analysen vore tillräckligt omsorgsfull. I senare brittisk kritik har detta betecknats som scientism. Tron på denna gränslösa detaljprecision bidrog till att mer eller mindre suddade ut gränsen mellan samhällsplan och arkitektur, liksom mellan stad och byggnad.

Antagna funktioner spelade en stor roll för omgestaltningen av Nedre Norrmalm. Under 1960-talet, just när Sergels Torg färdigställdes, började det bli uppenbart att intressegemenskapen i samhället inte var allomfattande utan att mycket skiljaktiga intressen började komma fram i dagsljuset. Därtill visade sig snart osäkerheten i praktiken. Planeringen hade förespeglat ett visst innehåll i nybebyggelsen och skapat ett för snävt skal omkring detta. När förväntade verksamheter inte kom till stånd, när kalkyler för inflyttade företag inte höll och när sociala miljöproblem visade sig, undergrävdes förtroendet för planeringen.

Det är viktigt att inse att stadsplaneringen rör sig med en genuin osäkerhet, alltså att den inte kan avhjälpas med aldrig så förfinade prognosmetoder, utan att utrymme måste finnas för det oförutsägbara. Den tidigare citerade formuleringen i Lilienbergs plan 1943 visar en insikt i detta, som vid den tiden inte var allmän. Bebyggelsen måste rymma

- **multi-funktionalitet**, d v s förmåga att tillåta olika funktioner jämsides med varandra;
- **robusthet**, d v s förmåga att tåla skiftningar i innehållet;
- **arkitektonisk kvalitet** oberoende av innehåll.

Medvetenheten om dessa villkor har i skiftande grad kommit fram under Hötorgscitys och Sergels Torgs planeringshistoria. Torget utgör i dag ett dokument om denna historia men i ännu högre grad ett brukbart element i staden och ett objekt av distinkt arkitektoniskt värde.

Sammanfattande värdering av Sergels Torg

Värdet hos Sergels Torg kan sammanfattas på följande sätt i anslutning till en systematik som Axel Unnerbäck utvecklat för Riksantikvarieämbetet (*Kulturminnesvård 1995:1-2*) men som här tillämpas på ett mer komprimerat sätt, eftersom det syns lämpligare att tala om aspekter av ett och samma värde i stället för en lista över olika värden:

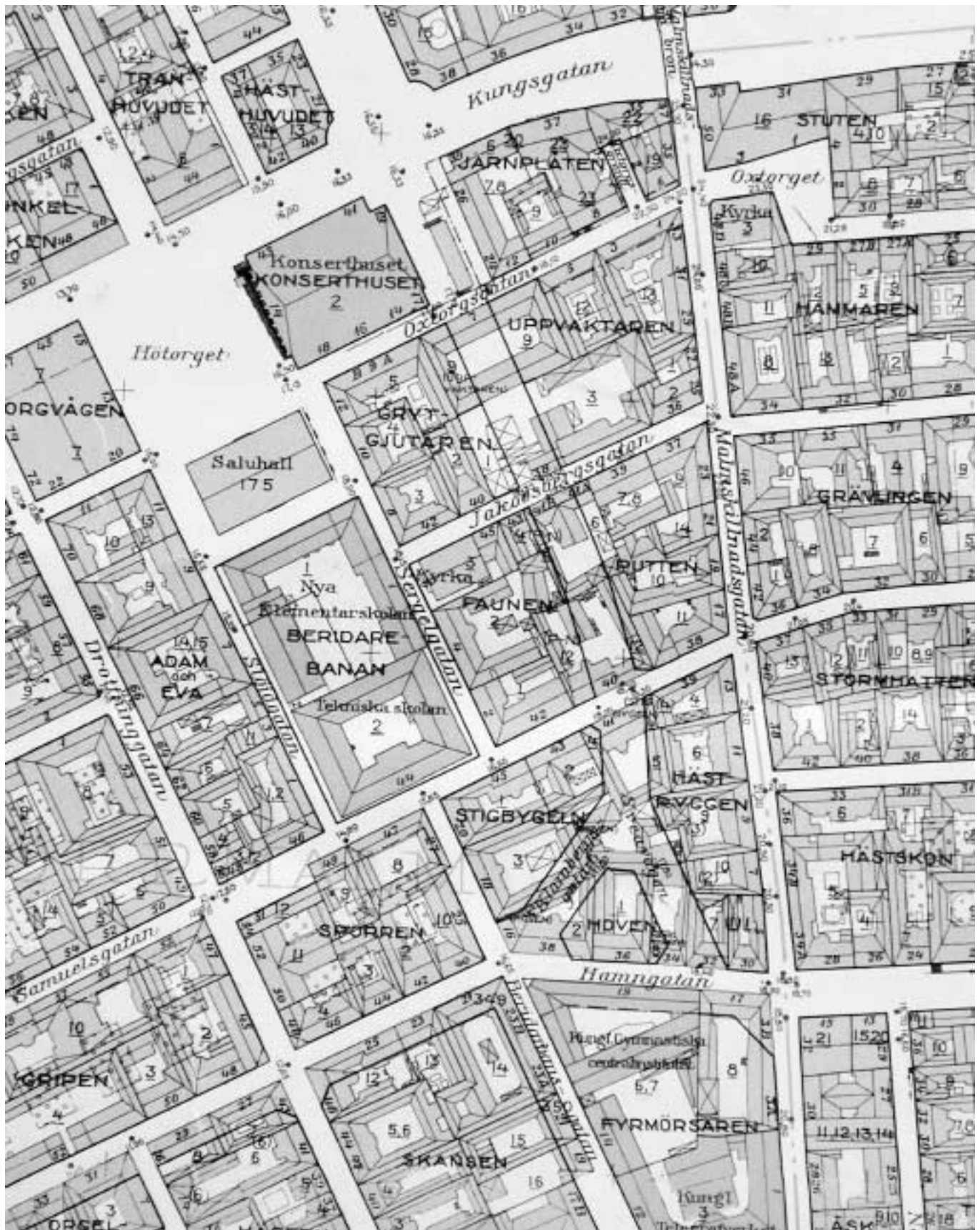
Dokumentariska och representativa aspekter

I Sergels Torg och speciellt i dess egentliga huvuddel, den försänkta piazzan, har folkhemsepokens samhällssyn, arkitektur och teknik syntetiserats i ett sammanhängande byggnadsverk. Det är format för en centrumfunktion i ett både socialt och arkitektoniskt perspektiv. Torget är kulminationen på en utvecklingslinje som i ytterområdena avsatt sådana resultat som Årsta och Vällingby centra och har därför ett högt historiskt värde. Det utgör också kärnan i den internationellt uppmärksammade stadsförnyelseprocess som Nedre Norrmalm undergick och som är en viktig del av 1900-talets samhällsbyggnads-historia.

Upplevelseaspekter

Torgytans försänkning och samverkan med omgivande byggnader, främst Kulturhuset, ger ett samlat, omslutande rumsintryck. Kombinationen av överblick och intimitet är en ovanlig kvalitet. Värdet ligger i hög grad i helheten; lösbrutna från denna helhet skulle de olika elementen vart för sig inte ha samma värde. Ett problem, speciellt socialt, ligger i den försänkta ytans obestämda fortsättning in i "skrymslen" under betong-däcken. Detta problem bör emellertid kunna behandlas för sig utan ingrepp i själva platsrummet som sådant. I sin karaktär av urbant samlingsrum är Sergels Torg allmänt känt, unikt i stockholmsmiljön och även internationellt sett remarkabelt i modern tid.

Stadsbyggnadshistoriska referenser återfinns i slutet av denna skrift ...

från Stadsingenjörskontorets karta, 1938-40

Sergels Torg

– vem bestämmer vad?

Hur våra städer planeras, byggs och utformas påverkas av en mängd olika aktörer. Kommunerna ger genom planläggning ramarna för hur enskilda ägare kan utnyttja sina fastigheter. Stadsmiljön befolkas sedan av invånare och besökare som även präglar livet mellan husen. Sammantaget formas en komplex och mångfasetterad miljö som skänker oss olika upplevelser, såväl positiva som negativa.

Det är främst i plan- och bygglagen (PBL) som ansvarsfördelning mellan berörda, det vill säga stat, kommun och enskilda, regleras när det gäller fysisk utformning och användning av mark och byggnader. Här läggs huvudansvaret på kommunerna, som bland annat genom det så kallade kommunala planmonopolet har det grundläggande ansvaret för när, var och hur bebyggelse skall komma till eller ändras.

PBL har dock utförliga regler om hur besluten skall fattas. För större förändringar krävs nya eller ändrade detaljplaner. Dessa skall arbetas fram enligt en särskilt angiven detaljplaneprocess. Syftet är att bland annat garantera ett inflytande från alla de som är berörda

eller har ett väsentligt intresse av förändringen. Förändringar kan vara av olika slag såväl stora som små samt beröra mer eller mindre många olika intressen. Därför finns olika regler för olika situationer.

Sergels Torg ingår i en miljö av riksintresse för kulturmiljövården och detta ger särskilda förutsättningar för beslut om förändringar av torget. Nedan beskrivs hur frågan skall hanteras om det krävs en ändring av gällande detaljplaner.

Planprocessen

En detaljplan skall grundas på ett program som anger utgångspunkter och mål för planen, om detta inte är onödigt. Om planen medger en användning av mark eller av byggnader som innebär en betydande miljöpåverkan skall en särskild miljökonsekvensbeskrivning upprättas. När programmet utarbetas skall kommunen samråda med bland annat länsstyrelsen. Fastighetsägare, sammanslutningar och enskilda i övrigt som har ett väsentligt intresse av förslaget skall också beredas tillfälle till samråd.

Syftet med samrådet är att förbättra beslutsunderlaget och ge möjlighet till insyn och påverkan. Något program för en planändring för Sergels Torg har ännu inte skickats ut på samråd.

När ett förslag till plan upprättats skall ett nytt samråd genomföras på motsvarande sätt som kring programmet. De synpunkter som framförts vid samråden samt kommentarer och förslag med anledning av synpunkterna skall ställas samman i en särskild samråds redogörelse.

När ett slutgiltigt förslag föreligger skall detta ställas ut under minst tre veckor. Information om utställningen skall skickas till sakägare, hyresgästorganisation samt andra som har väsentligt intresse av förslaget. Vid utställningen skall planförslaget vara åtföljt av bland annat samrådsredogörelsen och annat planeringsunderlag som kommunen anser vara av betydelse för en bedömning av förslaget. Detaljplanen antas sedan av kommunfullmäktige.

Riksintresse och länsstyrelsens roll

Stockholms stad är ett område av riksintresse för kulturmiljövården enligt 3 kap miljöbalken. Beslut om detta har fattats av Riksantikvarieämbetet. Till beslutet är fogat en värdebeskrivning. Av denna framgår bland annat motiven för riksintresset:

Storstadsmiljö, präglad av funktionen som landets politiska och administrativa centrum Utvecklingen inom stadsplane- och byggnadskonsten har fått särskilt tydliga uttryck med alla epoker från medeltiden till nutid.

Bland uttryck för riksintresset nämns

1900-talets stadsbyggande och bebyggelseutveckling..... Uttryck för det moderna välfärdssamhället och dess stadsbyggande såsom Gärdet, Slussen och Hötorgscity.

Det torde vara ovedersägligt, att utifrån den beskrivning RAÄ redovisat, betrakta hela området kring Hötorgscity, Sergels Torg och Brunkebergs Torg som en del av riksintresseområdet Stockholms innerstad.

Innebörden av att ett område förklarats som riksintresse är enligt miljöbalken att kommunen vid sin planering är särskilt skyldig att tillvarata riksintresset. Vad som kan pekas ut som riksintresse framgår av miljöbalkens tredje kapitel. Det är de centrala statliga myndigheterna som bedömer vilka områden som är av riksintresse.

Det finns riksintressen som avser att skydda områden från förändringar, exempelvis med hänsyn till natur- eller kulturvärde. Men det finns även riksintressen som avser att skydda möjligheten att exploatera ett

område till exempel för byggande av vägar eller industrier. Härutöver finns vissa områden som direkt i balken är utpekade som riksintressen, exempelvis kust- och fjällområden samt Öland och Gotland.

Det är ett område som förklaras som riksintresse, men det är de värden som finns inom detta område som skyddas. Det innebär att även åtgärder utanför själva området kan påverka riksintresset. Att det är ett område som förklaras som riksintresse innebär att det måste vara en, i varje fall i viss omfattning, komplex och sammansatt miljö. Enstaka anläggningar skyddas inte som riksintresse. För sådana finns andra skyddsinstrument som byggnadsminne, se nedan.

Innebörden av riksintresset är att området skall skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada kulturmiljön. Innebörden är således inte att området för all framtid är skyddat mot samtliga förändringar. Det är enbart sådana förändringar som påtagligt skadar det värde som legat till grund för riksintresset som förhindras.

För att veta när så blir fallet måste således preciseras vilka värden det är som konstituerar riksintresset samt vad det är som kan hota dessa värden. Till exempel kan inom ett område som är av riksintresse för kulturmiljövärden på grund av sina rika fornlämningsmiljö normalt tillåtas förändringar av byggnaderna utan att detta skadar riksintresset.

Länsstyrelsen och kommunerna har ett gemensamt ansvar för att utveckla och konkretisera vilka värden som grundar de riksintressen som pekats ut av Riksantikvarie ämbetet samt visa hur dessa tas tillvara. Det är som ett led i detta arbete som länsstyrelsen givit ut detta planeringsunderlag.

Det är i första hand kommunen som har att tolka och följa bestämmelser om riksintressen i sin planering. Bestämmelserna ger även länsstyrelsen en särskild roll. Under samrådet skall länsstyrelsen särskilt verka för att riksintressen tillgodoses. Efter det att kommunen antagit planen skall länsstyrelsen pröva kommunens beslut att anta detaljplanen om det kan befaras att ett riksintresse inte tillgodosätts. Skulle så vara fallet skall länsstyrelsen upphäva det kommunala beslutet.

Det är många gånger en grannliga uppgift att tolka innebörden av bestämmelserna i konkreta planeringssituationer. Till syvende och sist är det en bedömningsfråga som berörda kan ha olika uppfattningar om. Konstruktionen i PBL ger kommunen huvudansvaret för bedömningen. Det slutliga ansvaret ligger dock på länsstyrelsen som skall ta ställning till om riksintresset påtagligt skadas eller inte och därmed vara en garant för de värden riksintresset värnar om.

De flesta gånger är stat och kommun överens om hur man värnar om riksintressena för framtiden.

Den planeringsprocess som PBL stadgar medverkar till att jämka samman olika behov och synsätt på ett för alla parter tillfredsställande sätt. I praktiken är det mycket sällan länsstyrelsen ingriper och upphäver ett kommunalt beslut.

Överklagande

Den som framfört synpunkter skriftligen senast under utställningstiden kan överklaga kommunens beslut att anta en detaljplan. En förutsättning är dock att vederbörande är sakägare, det vill säga i huvudsak fastighetsägare, eller boende inom berört område.

Överklagandet prövas av länsstyrelsen som första instans. Länsstyrelsens beslut om huruvida prövning med hänsyn till riksintresset eller ej skall ske går dock inte att överklaga. Detsamma gäller om länsstyrelsen vid sin prövning anser planen förenlig med riksintresset. I andra fall kan länsstyrelsens beslut överklagas till regeringen om någon part är missnöjd med detta. Regeringen bevakar främst att besluten kommit till i rätt ordning och att någon enskild inte drabbas av sådana olägenheter att dessa inte bör kunna tålas. Bortsett från tolkningen av riksintresset är det ett kommunalt ansvar att väga olika intressen mot varandra. Efter Regeringens beslut vinner detaljplanen laga kraft och fastighetsägaren har rätt att bygga enligt planen. Beslut över bygglov som följer detaljplanen kan inte överklagas.

Regeringens beslut i planfrågan kan bli föremål för prövning av Regeringsrätten, men det gäller inte bedömningsfrågor utan enbart frågan om Regeringens beslut kommit till i laga ordning.

Byggnadsminne

En privatperson väckte 1995 frågan om att byggnadsminnesförklara Sergels Torg innefattande förutom platsbildningarna även de omkringliggande husen. Som framgår nedan har länsstyrelsen tagit ställning och avslagit denna fråga.

En förutsättning för att förklara en byggnad som byggnadsminne är att den är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde. Bestämmelserna kan också tillämpas på parker, trädgårdar eller andra anläggningar av kulturhistoriskt värde. Det är länsstyrelsen som fattar sådana beslut. En förutsättning är dock att fastighetsägaren accepterar skyddet eller att staten betalar ersättning i den mån skyddet inskränker hans förfoganderätt på ett inte försumbart sätt.

Vem som helst kan väcka fråga om en byggnadsminnesförklaring. Om denna inte är uppenbart ogrundad måste länsstyrelsen utreda frågan. Även om en anläggning uppfyller de högt ställda kulturhistoriska kraven kan en ansökan avslås på grund av att det inte finns förutsättningar att genomföra en byggnadsminnesförklaring. Under tiden utredningen pågår påverkas inte möjligheterna att förändra byggnaden.

Byggnadsminnesförklaringar av större områden går att genomföra även om det är praktiskt svårt. Det förutsätter att det som är kärnan i det kulturhistoriska värdet är relativt homogent. Ett exempel är trästaden Eksjö med sina bostadshus framför allt uppförda under 1800-talet eller Klinten i Visby med låg hantverksbebyggelse från främst 1700-tal.

Situationen i Sergels Torg är mer komplex. Merparten av de enskilda husen är inte i sig synnerligen märkliga på det sätt som anges i kulturminneslagen. Däremot har helheten ett stort kulturhistoriskt värde. Länsstyrelsen har i samråd med kommunen kommit fram till att ett skydd i detaljplan är att föredra varför byggnadsminnesfrågan avslagits.

I BESLUTET GJORDE LÄNSSTYRELSEN FÖLJANDE
BEDÖMNING:

Sergels Torg med omgivningar ingår som en viktig del i Stockholms innerstad, som är ett område av riksintresse för kulturmiljövården. Sergels Torgs betydelse är flerbottnad: en pulsåder och knutpunkt för trafik och handel, en platsbildning för möten, manifestationer, demonstrationer och olika former av kulturyttringar, men även en plats förknippad med olika sociala problem.

Som Riksantikvarieämbetet framhåller kan man konstatera att platsen har ett synnerligen högt kultur- och arkitekturhistoriskt värde såväl i ett nationellt som internationellt perspektiv. Inom Stockholms Stad pågår emellertid en planering av området. Länsstyrelsen tillmäter Stockholms Stads ställningstagande i detta ärende stor betydelse och instämmer i att avvägningen mellan förnyelseåtgärder och införande av skyddsbestämmelser för Sergels Torg lämpligast görs i den kommunala planeringen.

SERGELS TORG

Väsentliga aspekter att ta tillvara från riksintressesynpunkt:

CENTRUMFUNKTIONER

Områdets betydelse som kommersiellt och kulturellt centrum är lika viktig för det kulturhistoriska värdet som den arkitektoniska formen.

Det är i första hand byggnadernas volymer och deras rumsliga helhetsverkan som är väsentliga, dock är Kulturhusets och höghusens arkitektoniska uttryck avgörande för platsen.

SAMLINGSPLATS OFFENTLIGHET

Överblickbarheten är ett viktigt karaktärsdrag hos Sergels Torg.

TRAFIKMÖTESPLATS

Sergels Torg är huvudsakligen en kommunikationsyta. Här knyts olika trafikslag samman i skilda nivåer.

SUPERELLIPSEN SOM FORM

Superellipsens form är tydlig i flera våningar under fontänen.

DETALJER

Modernismens miljöer har ett speciellt formspråk och uttryck med det grafiska, stringenta, tydliga, kubistiska som viktiga element.

Edvin Öhrströms konstverk "Kristall-vertikal accent i glas och stål" har blivit en symbol för platsen.

forts från prof Björn Linns
formanalys ...

Viktigaste stadsbyggnads- historiska referenser

(Tidskriftsartiklar o d omnämnda i texten har inte medtagits här)

*Stadsplanekontorets tjänsteutlåtande den 29 juni 1943
angående förslag till ny stadsplan för Nedre Norrmalm*
(B 85 A/1943). STHLM 1944.

*Stadsplanekontorets tjänsteutlåtande angående ny
stadsplan för Nedre Norrmalm avgivet den 31 maj 1946*
(B 60/1946). STHLM 1947.

*The City of London. A Record of Destruction and
Survival.* THE BUILDING DEVELOPMENT OF THE CITY, THE
DAMAGE SUFFERED IN THE YEARS 1940-1945, AND THE
PROPOSALS FOR RECONSTRUCTION AS INCORPORATED IN THE
FINAL REPORT OF THE PLANNING CONSULTANTS, C.H.
HOLDEN, LITT.D, F.R.I.B.A., AND W.G. HOLFORD,
F.R.I.B.A., M.T.P.I., PRESENTED, IN 1947, TO THE COURT
OF COMMON COUNCIL. THE ARCHITECTURAL PRESS,
LONDON 1951.

*Gösta Selling: Esplanadsystemet och Albert Lindhagen.
Stadsplanering i Stockholm åren 1857–1887.*
MONOGRAFIER UTGIVNA AV STOCKHOLMS KOMMUNALFÖR-
VALTNING 22:V.1. STHLM 1970.

*Göran Sidenbladh:
Planering för Stockholm 1923–1958.* MONOGRAFIER UT-
GIVNA AV STOCKHOLMS KOMMUN 22:V 3.

Göran Sidenbladh: Norrmalm förnyat 1951–1981.
STOCKHOLMSMONOGRAFIER 66. STHLM 1985.

Sergels Torg
är en kulturmiljö av
riksintresse
professor Björn Linn
och Länsstyrelsen,
redovisar här ett underlag
för kommande planering

LÄNSSTYRELSEN I
STOCKHOLMS LÄN

ISBN 91-87089-89-0

